

## „ДОСТОЄВСЬКИЙ НА МАНХЕТТЕНІ”: ФРАНЦУЗЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ „РОСІЙСЬКОГО НІГІЛІЗМУ”

*Розглядається інтерпретація сприйнятого крізь призму російської літератури феномену нігілізму, подана у книзі А. Глюксмана „Достоевський на Манхеттені”. Виявлено схожість положень представника „нової філософії” з концепцією „ангажованої літератури” Ж.-П. Сартра. Продемонстровано, що Ф.М. Достоевський для А. Глюксмана парадигмально втілює викривальний пафос і провидницькі властивості російської літератури.*

**Ключові слова:** Ф.М. Достоевський, „Біси”, нігілізм, „нова філософія”, А. Глюксман, інтертекст.

Мистецтву загалом і літературі зокрема часто закидають відсутність практичної користі. Ще Платон говорив, що, наслідуючи дійсність, мистецтво вдається до копіювання копій і замість наближення до ідей рухається в зовсім протилежному напрямкові. Кантівське розуміння прекрасного як доцільності без цілі [8, с. 229-230], парадокс О. Вайлда „Будь-яке мистецтво не дає жодної користі” [16, с. 6], „чисте мистецтво”, „мистецтво заради мистецтва” – подібні приклади можна множити.

Як правило, утилітарність літератури особливо гостро ставиться під сумнів у кризові історичні моменти. Наприклад, досвід Другої світової війни привів деяких митців і мислителів до постановки й відповіді на цілком конкретні запитання: „Для кого я пишу?” (Ж. Бернанос) [2, с. 17-18], „Що таке література?”, „Що означає писати?”, „Для чого письменник пише?”, „Для кого письменник пише?” (Ж.-П. Сартр) [14], „Навіщо поети?” (М. Гайдеггер) [3]. Якщо аргументи Гайдеггера надто метафізичні й не задовольняють практичний розум, то сартрівська концепція „ангажованої літератури” виглядає доволі струнко та функціонально.

Перевага французького філософа в цьому плані, можливо, пояснюється тим, що він свідомо виводить за межі аналізу поезію, справедливо вказуючи на принципову різницю між нею і прозою у ставленні до слова. Поезія „запрошує поглянути на мову з вивороту”, „по той бік людського буття”, „очима Бога” [14, с. 17-18], тоді як „проза за своєю природою утилітарна”, „це, загалом, конкретна духовна позиція” [14, с. 18-19]. Прозаїк, за Сартром, це той, хто діє через викриття, оголення несправедливої дійсності. „Ангажований” письменник усвідомлює, що його слово – дія. Він розуміє, що оголювати означає – змінити, і що не можна оголювати, не маючи на меті змінити” [14, с. 21]. З цього випливає, що ангажованість обов’язково передбачає активність реципієнта.

В такий спосіб Сартр знімає проблему доцільності без цілі, що постала перед Кантом. Твір існує не сам по собі, а тільки тоді, коли його

сприймають. „Процес писання передбачає і процес читання, вони утворюють діалектичну єдність. Ці два взаємопов'язані акти потребують наявності як автора, так і читача. Тільки їх спільне зусилля примусить виникнути той у край конкретний і одночасно уявний об'єкт, яким є твір людського духу. Мистецтво може існувати лише для інших і завдяки іншим” [14, с. 37], „писати – означає звертатися до читача, який повинен перевести у площину об'єктивного існування викриття, здійснене через мову” [14, с. 40]. До речі, обґрунтовуючи роль читача в літературі, філософ звертається за прикладом до творчості Ф.М. Достоевського: „Читання можна назвати творчістю під керівництвом автора. З одного боку, в об'єкта літератури немає іншої субстанції, крім читацької суб'єктивності. Очікування Раскольников – це моє власне очікування, котрим я його наділяю, без читацького нетерпіння залишилися б тільки нудні літери на папері. Його ненависть до слідчого – це моя ненависть, породжена друкованими сторінками, й сам слідчий не зміг би існувати без цього гострого почуття, що я маю до нього через посередництво Раскольника” [14, с. 39]. З іншого боку, „всі літературні твори несуть образ читача, для якого вони створені” [14, с. 63]. Тобто гіпотетично історія літератури може і повинна включати не лише історію творів і авторів, але й читачів.

Зрозуміло, що ставлення представників різних художніх методів до зображуваної ними дійсності принципово різняться між собою. Так, занурений у сучасність реалістичний письменник, володіючи „доволі неясним уявленням про майбутнє”, звертається до нагальних проблем, які потребують негайного, на його думку, розв'язання [14, с. 97-98]. Проте це не означає, що актуальність такого злободенного твору автоматично знімається разом із проминанням описаної в ньому дійсності. Логіка історичного поступу парадоксально доводить, що пророчими виявляються твори, звернені саме до сучасності, а не до майбутнього, адже існує значно більше шансів на повторення того, що вже було, ніж на здійснення уявлюваного передбачення. Саме таким пророчим даром, заснованим на ретельному аналізі сучасності, володів Ф.М. Достоевський. Хоча свого часу це ставилося під сумнів (наприклад, М. Михайловським [12], Л. Шестовим [18]). Суголосність його творчості з новими суспільно-історичними реаліями й ідейно-філософськими пошуками [див., напр.: 9, 17] свідчить сама за себе.

Досвід ХХ і вже навіть ХХІ століття виразно демонструє нагальність „проклятих питань”, які особливо переймали російського класика. Серед них виділяється проблема нігілізму, найповніше розкрита в романі „Біси”. Висловлені в ньому ідеї глибоко резонували з наступними історичними подіями. За часів Радянського Союзу це відверто доводилося тривалою табуїзованістю названого тексту. Тільки в останні роки існування наддержави з'явилася можливість розглядати твір із перспективи революційних подій початку ХХ століття [9, 13], що раніше могла собі дозволити лише еміграційна критика [15]. Ситуація кінця ХХ – початку ХХІ ст. також дає чимало підстав для подібного *перечитування*.

Один із найавторитетніших представників французької „нової філософії” [10] Андре Глюксман (нар. 1937 р.) у праці „Достоевський на Манхеттені” (2002) підтверджує, що „Біси” „виявилася пророчою” книгою. „Вона виступила провісницею руйнівних відносин, встановлених Леніном” [4, с. 105]. Але „під час другого читання, уже після закінчення холодної війни виявляються грані, що досі не бралися до уваги” [там само]. Першу спробу такого „другого читання” він здійснює в „Одиннадцятій заповіді” (1991) [5], де всіляко апелює до авторитету Достоевського при аналізі феномену інтегризму. В новішій праці цього автора тексти письменника перечитуються у світлі трагедій 11 вересня в Нью-Йорку та Чеченської війни.

В обох книгах А. Глюксман спирається на сартрівську концепцію ангажованої літератури. Щоправда, її інтерпретація дещо відкорегована. Наголошуючи, слідом за Сартром, на подвійній функції письменника: „викривати те, що є, і служити тому, що повинно бути” [4, с. 198], він відповідно протиставляє літературу викривальну („тераскопічну”) та літературу ангажовану („волюнтаристську”, „мобілізаційну”), ігноруючи те, що ці дві функції в Сартра є нероздільними характеристиками власне ангажованої літератури. Останній був цілком свідомий небезпеки, що підстерігала моралізаторську літературу: „Добрі наміри породжують погану літературу” (Андре Жід) [14, с. 115]. З цього погляду, позиція будь-якого митця доволі амбівалентна. З одного боку, якщо він лише викриває, показуючи „насилля, спостережене зсередини”, „виставлене у стверджувальній і завойовній логіці свого розгортання” [4, с. 191], то ризикує бути звинуваченим, за прикладом Достоевського, в „надмірній жорстокості” свого таланту [12] чи навіть притягнутим до суду, що сталося з Г. Флобером. У такому випадку Глюксман пропонує розрізняти досвід нігілізму та нігілістичний досвід [4, с. 207]; про це ж говорив А. Камю, коли застерігав від ототожнення „абсурдного твору і твору, в якому ставиться проблема абсурду” [7, с. 85]. З іншого боку, письменник ризикує впасти в надмірну дидактичність.

Стверджуючи, що „російське диво є виграним – зі знанням справи і на грані надриву – парі літератури викривальної і тераскопічної з літературою волюнтаристською й мобілізаційною” [4, с. 198-199], А. Глюксман тим самим ніби відмовляє російській літературі у налаштованості на пошуки позитивних ідеалів (відсутністю ідеалу, до речі, дорікав Достоевському і М. Михайловський [12]). На доказ справедливості цієї тези Глюксмана: спалений другий том „Мертвих душ” Гоголя, прокляття Толстим літератури [4, с. 102, 198], публіцистика Достоевського, що цінністю поступається, як вважають, його романам [5, с. 274; 4, с. 198]. Останнє твердження доцільно порівняти з думкою М. Бахтіна, що, властиво, спирається на його концепцію монологізму й поліфонічності: „Достоевський-художник завжди отримує перемогу над Достоевським-публіцистом” [1, с. 155], оскільки в іншому місці сам Глюксман цитує „Проблеми поетики Достоевського” [4, с. 199].

Щоправда, у випадку Достоевського „виділяються” Соня, Альоша, князь Мишкін, але вони виділяються так, „як виділялися б

інопланетяни” [4, с. 101]. Наведені висновки, знову ж таки, впливають зі спотвореної інтерпретації концепції ангажованої літератури, штучно розділеної на викривальну і мобілізаційну (волонтаристську). Для наочності представник „нової філософії” порівнює їх зі старою і новою медициною: перша (аналітична) „концентрувалася на дефекті, терпляче класифікувала дефекти”, друга (синтетична, зцілююча) „теоретизувала, виходячи із блага” [4, с. 202]. Хоча насамкінець „новий філософ”, не говорячи про це, повністю солідаризується із Сартром: „Лікар і письменник, викривальники, підхоплюють: так, руйнування є явищем об’єктивним й суб’єктивним; я, ти, ми йому піддаємося, воно констатується, отже, можна підняти й мобілізувати проти нього” [4, с. 203]. У Сартра: „Назвати – означає показати, а показати – означає змінити” [14, с. 73]. В цьому суть ангажованої літератури, яка змінює через викриття, оголення, розраховуючи при цьому на активну співтворчість, співучасть реципієнта.

Зосереджуючись на проблемі нігілізму, пріоритет в її художньому осмисленні А. Глюксман визнає за російською літературою. Вона з часів Пушкіна вперто „розглядає з усіх сторін єдиний об’єкт своїх медитацій – варварство” [4, с. 98]. І тут же цитуються слова Достоевського: „Звідки взялися нігілісти? Та вони нізвідки й не взяли, а всі були з нами, в нас і біля нас” [там само]. Тургенєв, Достоевський, Чехов, Солженіцин, Шаламов та ін. відкривали щоразу нові грані даного феномену. Тож чи не впливає з цього, що російська дійсність давала значно більше матеріалу, ніж інші, для подібного викриття? Таке враження може скластися перед розділом „В осерді п’їтьми”. Проте автор застерігає від такого спрощеного розуміння: Росію „вважають відсталою, приреченою безкінечно наздоганяти. Тільки письменники передбачили, що вона небезпечно забігла наперед, являючи всій планеті дзеркало майбутнього на ХХІ вік” [4, с. 197]. Виступаючи одним із провідних елементів цього дзеркала, автор „Бісів” займає центральну позицію в дискурсі французького філософа.

Прочитання російського класика часто зводять до аксіоми „Якщо Бога немає, то все дозволено”, забуваючи, що він проникливо досліджував розлом, розрив, розпад [4, с. 119] – все те, що породжує той нігілізм, який, за Глюксманом, лежить в основі сучасного тероризму. „Достоевський з’явився, щоби вказати нездоланні для зарази межі” [4, с. 102]. На думку А. Глюксмана, кадри падіння веж-близнюків якнайдоречніше було би супроводити субтитрами з „Бісів”: „Ми проголосимо руйнування... чому, чому, знову-таки, ця ідейка така приваблива!.. Ми пустимо пожежі... Ми пустимо легенди... Розкачка така піде, якої ще світ не бачив...” [4, с. 19]. Цікаво, чи враховано тут і той факт, що перший день хроніки роману датується 12 вереснем (встановлено Л. Сараскіною [13, с. 20-23])? Терористичним методам, спрямованим проти держави, відповідає державницький тероризм (зруйнування Грозного), між якими філософ ставить знак рівності.

Гостра злободенність значно віддаленої в часі літератури пояснюється тим, що „нігілізм йде старим шляхом” [4, с. 38]. Основною мішенню залишається місто [4, с. 9-38]. Хоча в Достоевського зображене провінційне

містечко, а сучасні терористи спрямовують свої атаки супроти великих міст, логіка їхніх дій залишається тією самою. За Глюксманом, зберігає актуальність і трьохступенева ієрархічна градація „бісів”. „Є активісти: дрібні групи „бісів”, чи „одержимих”, спеціалістів із шельмування. Є більш рідкісна публіка, „наші” в широкому сенсі”, як це розуміє Верховенський <...>. Нарешті окремо тримається Єдиний, вожак, якого оповиває й робить таким обожнюваним таємниця” [4, с. 22-23]. „Злочини 11 вересня подібним чином були розіграні на трьох сценах” [там само].

Не винайдений також ліпший спосіб згуртування нігілістичної спільноти, ніж спільний кривавий злочин [4, с. 106], як то показано на прикладі вбивства Шатова. Безперспективність стримування нігілістів „ласкою” важко продемонструвати краще, як це зроблено Достоевським в образі Юлії Михайлівні, яка організовує благодійний бал. А. Глюксман не випадково наводить цей епізод у приклад міністру в справах молоді та спорту Марі-Жорж Бюффе у зв’язку зі зривом „бьорами” футбольного матчу Алжир – Франція 2001 року [4, с. 72]. У книзі легко можна знайти ще чимало подібних паралелей.

Варто зауважити, що інтертекст „Достоевського на Манхеттені” включає не тільки „Бісів”. Тут рудиментарно присутні також „Злочин і кара”, „Ідіот”, „Підліток”, „Брати Карамазови”, „Записки з мертвого дому”, „Записки із підпілля”, „Бобок”, а також підготовчі матеріали і критичний дискурс навколо творчості письменника (М. Бахтін, Ж. Като). Відсилання до першотекстів може здійснюватися за допомогою специфічних маркерів. Так, згадка „трьох святих нігілістичного календаря – „Наполеона”, „Ротшильда”, „Великого Інквізителя” [4, с. 111], розташовуючи перших двох історичних осіб поруч із персонажем „Братів Карамазових”, автоматично переводить їх з історичного плану в контекст романів „Злочин і кара” та „Підліток” відповідно. Ще резонанснішою на інтертекстуальному рівні видається цитата з „Бобка”: „Панове! я пропоную нічого не соромитися!.. хочу, щоби не брехати... На землі жити й не брехати неможливо... Все це там наверху було зв’язане гнилим мотуззям. Геть мотуззя, і проживемо ці два місяці в найбезсоромнішій правді! Роздягнемось й заголимося” [4, с. 101]. Поза тим, що цей текст став предметом прискіпливого дослідження вже згаданого М. Бахтіна, даний фрагмент перегукується із сартрівським розумінням функції ангажованої літератури – оголювати з метою змін. Зрештою все зцементовується до купи загальною антинігілістичною спрямованістю аналізованої книги.

Узагальнюючи сучасну нігілістичну картину, яку неможливо змалювати без літературного скальпеля, Глюксман стверджує, що саме останній „дає очі, щоб бачити, але тільки мужність – ця початкова звитяга, що не належить нікому й може пробитися у кожному – дозволяє стримати, іноді загнудати, зрідка викорінити руйнівний шал <...> Нігілізм можна перемогти” [4, с. 214]. На нашу думку, ця мужність і є читацькою відповіддю на викритий у романі світ, яку передбачав Сартр: „Якщо мені подають цей світ разом із його несправедливістю, то не для того, щоб я безпристрасно їх розглядав. <...> Світ письменника

викривається до самої його суті тільки через сприйняття його читачем, читацьке обурення або захоплення. Його великодушна любов – клятва наслідувати, а великодушне обурення – клятва змінити. Незважаючи на те, що література й мораль – зовсім різні речі, за естетичним імперативом ми завжди відчуваємо імператив моральний” [14, с. 55-56]. Виходить, що „новий філософ” по суті повністю повторює свого попередника-екзистенціаліста, хоча показово проголошує критичне ставлення до нього.

Загалом А. Глюксман демонструє гідну наслідування обізнаність не лише з російською літературою, а й зі світовою гуманітарною думкою від античності й до сучасності. З огляду на це доволі дивно, що А. Камю удостоївся в його книзі лише побіжної згадки, хоча той розглядав схожу проблему й не менш активно спирався на Достоевського. „З цього „все дозволено” починається справжня історія сучасного нігілізму” [7, с. 162], – підкреслював автор „Міфу про Сізіфа” та „Бунтівної людини”, відсилаючи нас до Івана Карамазова. До того ж у його філософських працях є цілі глави, зосереджені на близькій „Достоевському на Манхеттені” проблематиці („Кириллов”, „Нігілізм і історія”, „Терор”, „Індивідуальний тероризм”, „Шигальовщина” та ін. [див.: 7]). Не тільки Камю не входить до активного арсеналу „нового філософа”, з його орбіти випадає ще й Г. Марсель, який також висловлював цікаві думки стосовно нігілізму, розглядаючи „Бунтівну людину” [11, с. 288-307]. Втім, дослідницької широти феномену нігілізму зазначене не заперечує.

„Достоевським на Манхеттені” А. Глюксман доказово обґрунтовує, що саме російській літературі вдалося найглибше розкрити сутність „нігілістичної зарази”. Маючи за об’єкт препарациї російську дійсність, класична традиція своїми узагальненнями виходить далеко за її рамки. Причому долає не лише просторові, а й часові кордони, на жаль, продовжуючи бути в окресленому аспекті справді пророчою. Праця французького філософа однозначно свідчить, що, як виразник подібної творчої практики, Ф.М. Достоевський у цьому плані є парадигмальною постаттю.

1. *Бахтин М.М.* Проблемы поэтики Достоевского / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Худож. лит., 1972. – 471 с.
2. *Бернанос Ж.* Униженные дети : дневники 1939-1940 ; пер. с фр. В.Ю. Быстрова. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – 248 с. – (Дневники XX века).
3. *Гайдеггер М.* Навіщо поети? / Мартін Гайдеггер ; пер. з нім. Ю. Прохаська // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької ; 2-е вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 230-249.
4. *Глюксман А.* Достоевский на Манхэттене / Андре Глюксман ; пер. с франц. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 224 с. – (Академический бестселлер).
5. *Глюксман А.* Одинадцята заповідь / Андре Глюксман ; упор. К. Сігова ; пер. з франц. О. Шевченка та Є. Єременко. – К. : Дух і Літера, 1994. – 288 с.
6. *Достоевский Ф.М.* Полное собрание сочинений : в 30 т. / Федор Михайлович Достоевский. – Л. : Наука, 1972-1990.

7. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Альбер Камю ; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
8. Кант И. Критика способности суждения / Иммануил Кант ; пер. с нем. // Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 5. – С. 161-529. – (Философ. наследие).
9. Карякин Ю.Ф. Достоевский и канун XXI века / Юрий Федорович Карякин. – М. : Сов. писатель, 1989. – 656 с.
10. Кусаинов А.А. Французская „новая философия” и культура постмодерна / Андрей Александрович Кусаинов. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2003. – 164 с.
11. Марсель Г. Homo viator / Габріель Марсель ; пер. з франц. В. Шовкуна. – К. : Видавничий дім „КМ Academia” ; Університетське видавництво „Пульсари”, 1999. – 320 с. – (Християнські філософи).
12. Михайловский Н.К. Жестокий талант / Николай Михайловский // Литературно-критические статьи. – М. : Гослитиздат, 1957. – С. 3-45. – (Русская критика).
13. Сараскина Л.И. „Бесы”: роман-предупреждение / Людмила Ивановна Сараскина. – М. : Сов. писатель, 1990. – 480 с.
14. Сартр Ж.-П. Что такое литература? Слова / Жан-Поль Сартр ; пер. с фр. – Минск : ООО „Попурри”, 1999. – 448 с.
15. Степун Ф. „Бесы” и большевистская революция / Федор Августович Степун // Встречи. – Мюнхен : Товарищество зарубежных писателей, 1962. – С. 38-57.
16. Уайльд О. Портрет Доріана Грея : роман / Оскар Уайльд ; пер. з англ. Р. Доценка. – К. : Дніпро, 1968. – 232 с.
17. XXI век глазами Достоевского: перспективы человечества / Материалы Международной конференции, состоявшейся в Университете Тиба (Япония) 22-25 августа 2000 года. – М. : Грааль, 2002. – 560 с.
18. Шестов Л. Пророческий дар / Лев Шестов // О Достоевском : Творчество Достоевского в русской мысли 1881-1931 годов. Сборник статей / сост. В.М. Борисов, А.Б. Рогинский. – М. : Книга, 1990. – С. 119-127.

### **Аннотация**

*Рассматривается интерпретация воспринятого сквозь призму русской литературы феномена нигилизма, представленная в книге А. Глюксмана „Достоевский на Манхэттене”. Отмечено сходство положений адепта „новой философии” с концепцией „ангажированной литературы” Ж.-П. Сартра. Показано, что Ф.М. Достоевский для А. Глюксмана парадигмально представляет обличительный пафос и пророческие качества русской литературы.*

**Ключевые слова:** Ф.М. Достоевский, „Бесы”, нигилизм, „новая философия”, А. Глюксман, интертекст.

### **Summary**

The article deals with the interpretation of the phenomenon of nihilism, perceived through the prism of the Russian literature, given in the book „Dostoevsky in Manhattan” by A. Glucksmann. The similarities between the principles of the representative of the „new philosophy” and the concept of the „engaged literature by J.-P. Sartre are revealed. The article demonstrates that, in Glucksmann’s point of view, F. Dostoyevsky paradigmatically embodies the exposing message and prophetic features of the Russian literature.

**Key words:** F.M. Dostoevsky, „Demons”, nihilism, „new philosophy”, A. Glucksmann, intertext.